

Mõni sõna M. Bulgakovi võluva vampiiritari Hella võimalikust Lähis-Ida päritolust

Vladimir Sazonov, Sirje Kupp-Sazonov

Mihhail Bulgakov (1891–1940), üks 20. sajandi silmapaistvamaid vene kirjanikke, on oma tuntuimas romaanis *Meister ja Margarita* (2017)¹ kasutanud palju erinevaid orientaalset nähtusi ja motiive. Julgeme väita, et raamatusse on põimitud Lähis-Ida teemad. Romaanil on kaks paralleelsüžeed, millest üks käsitleb Kristuse viimaseid päevi Jeruusalemmas, teine jutustab sündmustest 1930. aastate Moskvast ja mõlemas loos leidub päris palju orientaalset.

Peale selle, et raamatus on palju vihjeid Piiblile, kristlikule religioonile, Palestiina ajaloole, Lähis-Ida usunditele, nagu zoroastrism (Stausberg 2002, 2004; Boyce 1979) jne, toob autor sageli mängu ka teisi Lähis-Ida motiive ja nähtusi. Ta mainib muuhulgas näiteks lk 14 Babüloonia peajumalat Mardukit (Sommerfeld 1982; Johandi 2016), lk 24 olulist Assüüria ja Babüloonia niisanikuud,² kui toimusid uue aasta pidustused ehk tuntud *Akitu*-festival (Sommer 2000), mis leidis aset märtsis lõpus kevadise pööripäeva kandis ning samal niisanikuul löödi Kristus ka risti. Põhjus, miks romaani autor neid Lähis-Ida viiteid oma teosesse

¹ Käesolevast teosest on pärit ka eestikeelsed tsitaadid.

² Sellisel kujul esineb see kuu teose *Meister ja Margarita* nt 2017. a eestikeelses tõlkes, 1968. aasta tõlkes kandis see kuu nimetust *nissan* (lk 19). Tänapäevases eestikeelses erialakirjanduses eelistatakse nimetust *nisanu*. *Nisanu* on esimene kuu Babüloonia kalendris — märts-aprill, kui tähistati tähtsamat rituaali — *Akitu*-pidustusi ehk uue aasta pidustusi.

nii osavalt põimida suudab, peitub eelkõige selles, et M. Bulgakov oli hästi kursis teoloogiaga, sest tema isa oli teoloogia akadeemia dotsent Kiievis ja seetõttu sai ka poeg hea hariduse. 20. saj alguses oli Venemaa impeeriumis nagu ka mujal Euroopas suur huvi Vana-Lähis-Ida vastu. Venemaal tekkis egiptoloogide ja assürioloogide koolkond. Tuntud assürioloogiks sai Voldemar K. Šileiko (1891–1930), kes oli Bulgakovi kaas-aegne ja paistis silma ka luuletajana. Šileiko abikaasa oli mõnda aega tuntud vene poetess Anna Ahmatova, kes ka ise oli antiikmaailmast ja Lähis-Idast huvitatud. Mainimist väärt on seegi, et A. Ahmatova esimene mees Nikolai Gumiljov tõlkis 1919. a vene keelde Gilgameši eepose, kuigi ta ei osanud akadi keelt. Esimese tõlke akadi keelest tegi professor V. K. Šileiko (1919; 2007). M. Bulgakov ja A. Ahmatova olid sõbrad ning nende maailmavaadetes oli palju ühist (Павловский 1988). Esimest korda kohtusid nad 1926. a ja kui Bulgakov 1940. a suri, kirjutas A. Ahmatova tema mälestuseks luuletuse.

Lähis-Ida motiivide tähtsus *Meistris ja Margaritas* ilmneb kohe romaani alguses, kuivõrd juba esimestel lehekülgedel mainib autor Mesopotaamia jumalat Mardukit, Egiptuse Osirist, Foiniikia-Mesopotaamia Tammuzit ehk Sumeri Dumuzi (vt Rubio 2001) jt:

Berliози hele tenorihääl kandus laiali mööda inimtühja alleed, ja mida kaugemale Mihhail Aleksandroviš oma jutuga jõudis [---] seda rohkem huvitavat ja kasulikku sai luuletaja teada egiptuse Osirisest, õnnistusrikkast jumalast, Taeva ja Maa pojast, ning foiniikia jumalast Tammuzit ja Mardukit (lk 14).

Viiteid Lähis-Idale leiab teosest mujaltki, nt:

See olid siis sina, kes ässitas rahvast Jeršalaimi templihoonet maha kiskuma? (lk 26) [---] Rahvahulga juba vaibuma hakkava rühma seast kostis kuulutajate räigeid, selgesti äratuntavaid hüüdeid — nad kordasid aramea ja kreeka keeles kõike, mida prokuraator oli kõrgendikul karjunud (lk 50).

Lisaks jumalatele ja jumalustele viidatakse romaanis ka mitmetele muistsetele Palestiina-Foiniikia, Mesopotaamia, Iraani ja Süüria kultuuriruumi deemonitele ning kurjadele vaimudele. Näiteks on deemon

Ahrimani³ nimest tuletatud nimi kirjanduskriitik Arimanile (lk 170), kelle kriitilised ja mõnitavad retsensioonid Meistri romaanile Pontius Pilatusest aitavad kaasa meistri psüühilise haiguse tekkele ning tema tagakiusamisele NKVD poolt. Veel figureerib saatan Wolandi kaas-konnas Azazello (lk 263–266), kelle nimi on kahtlemata tuletatud deemon Azazeli nimest (Janowski 1999: 128–131). Azazel või Azazil esineb Piiblis korduvalt; islamis, judaismis ja kristluses on Azazeliks mõnikord nimetatud langenud inglit, kes alustas taevas sõda jumala enda vastu.⁴ Teine tähtis tegelane on Abbadonna, kes on samuti Wolandi teenistuses ning kelle nimi viitab veel ühele muistsele deemonile (lk 304), kelle seos sügaviku ja hävituse deemoni Abbadoniga (Hutter 1999: 1) on ilmselge. Abbadon esineb korduvalt Vanas Testamendis (Iiobi 26: 6; Iiobi 28: 22; Iiobi 31: 12; Laulud 88: 11; Õpetussõnad 15: 11; Õpetussõnad 27: 20).

Viimaks kohtume romaanis veel ühe huvitava deemonliku olendi — Wolandi teenijanna Hellaga ja temast tulebki käesolevas artiklis pikemalt juttu. Üritame leida vastuseid küsimustele, kust on Hella pärit, millise kultuuriruumi deemon ta on? Tegu pole ju aramea- ega heebreakeelse sõnaga ning Piiblis seda või sarnast nime ei esine. Põgusalt peatume ka selle nime eesti keelde „tõlkimise“ küsimusel.

Esmalt tasuks vaadata, kuidas on Hellat romaanis kirjeldatud:

*Siis haihtusid mõlemad röövlid nagu õhku ja nende asemele ilmus esikusse täiesti **alasti näitsik**⁵ — **punajuukseline, silmades roheline fosforhelk**. [---] Näitsik astus administraatori juurde ja pani käed talle õlgadele. [---] „Lase ma suudlen sind,“ ütles näitsik hellalt ning tema silmad löid särama otse Varenuhha silmade ees. Siis kaotas Varenuhha teadvuse ega tundnud enam suudlust (lk 136).⁶*

³ Iraani mütoloogiast pärit kurjuse, surma ja pimeduse jumalus Ahriman (Angra Mainju), kes zoroastrismis vastandub loojale *Ahura Mazdale* ehk 'Heale Mõttele'. Ahriman on kurjust kehatav jõud ehk Kuri Vaim. *Meistris ja Margaritas* kannab sarnast nime kroonilisest valetajast kirjanduskriitik (Белобровцева, Кульбюс 2004: 219).

⁴ Pärimuse järgi oli tema see, kes tutvustas inimestele relvade ja ehete valmistamise kunsti, millega ta inimesed ära rikkus (Белобровцева, Кульбюс 2004: 192).

⁵ Autorite rõhutused.

⁶ Alles hiljem saab lugeja teada, et selle suudluse tulemusel muutus Varenuhha vampiiriks. Romaani põhjal vändatud mitmeosalises filmis (2005) kujutatakse Hellat kõnealuses stseenis väga selgelt vampiirina, millele viitab ka tema igati vampiirilik „suudlus“ Varenuhha kaelale.

*Konksus sõrmega vehkis ta Rimski poole, susistas ja matsutas, pilgutades näitsikule akna taga silmi. Tollel hakkas kiire, ta pistis **punase pea** õhuaknast sisse ja sirutas käe hästi pikalt välja, kriipis küünteaga alumist haaki ja raputas raami. **Käsi venis pikemaks, nagu see oleks kummist, ja kattus koolnulaikudega. Lõpuks said koolnu rohelised sõrmed** haagist kinni, tõmbasid selle lahti ja aken avanes. [---] **Laip** astus aknalauale. Rimski nägi selgelt **tema rinnal kõdunemise märke**. Just sel hetkel kõlas aiast ootamatu rõõmus kukelaul. [---] Näitsiku **nägu virildus vahkvihas, ta suust kostis kähisev sõim**. [---] Kukk kires teist korda, näitsikul **plagisesid hambad suus ja tema leekpunased juuksed tõusid püsti**. Kui kukk kolmandat korda kires, pöördus neitsik ümber ja **lendas aknast välja** (lk 185–186).*

*Ukse avas näitsik, kel polnud üll midagi peale **koketse pitspõllekese**. Siiski, peas oli tal samasugune **valge tanu ja jalas kuldkingad**. Näitsiku **kehaehitus oli laitmatu ja ainuke, mida tema välimusele ette võis heita, oli punane arm kaelal** (lk 238).*

***Alasti nõid**, toosama Hella... (lk 297).*

***Kaunitar Hella** naeratas Margaritale **silmade rohekalt helkides**... (lk 301).*

*Woland ise aga kirjeldab oma teenijannat järgmiste sõnadega: „ [---] **oma teenijavaimu Hellat soovitan teile soojalt. Ta on karme ja taibukas ja pole teenet, mida ta ei suudaks osutada**.“ (lk 301).*

Huvitav asjaolu on ka see, et erinevalt teistest Wolandi teenistuses olevatest isikutest jääb Hella saatus romaanis mõnevõrra lahtiseks. Ta ei lenda koos ülejäänud kaaskonna ning Meistri ja Margaritaga Moskvast ära. Väidetavalt on Hella käekäigu kohta päritud M. Bulgakovi leselt Jelena Bulgakovalt, kes pidi pärast mõningast arupidamist tunnistama, et nähtavasti unustas M. Bulgakov oma tegelase lihtsalt ära (milles ei ole ka tegelikult midagi kummalist, sest nagu me teame, töötas autor romaani lõpu kallal, olles juba väga haige, ja päris lõpliku tekstiviimistluse tegi juba tema lesk). Mõned uurijad aga on leidnud, et kuna Hella näol on tegu madalama klassi deemoniga, siis on loomulik, et ta kaob pärast balli, kui on kõik oma ülesanded täitnud (Belobrovtsjeva; Kuljus 2004: 241).

Nagu näeme, on Hellat M. Bulgakovi romaanis kujutatud elava surnu, deemoni, naisvampiiri ning sukuubilaadse olendina. Kust see motiiv pärit on ja mida tähendab nimi Hella? Milline oleks tegelikult õige nime-

kuju, kas Hella või hoopis Gella?⁷ Muistses Lähis-Idas oli tuhandeid jumalaid ja deemoneid,⁸ kellest nii mitmedki võivad olla Hellaga sarnased oma loomu ja funktsioonide poolest. Romaani *Meister ja Margarita* uurijad I. Belobrovtseva ja S. Kuljus väidavad oma teoses (2004: 240), et Hella on tegelane, kes on n-ö kokku pandud mitmest erinevast olendist, täpsemalt Lamiast,⁹ Empusast¹⁰ ja Mermolikast.¹¹ Inglise uurija L. Milne on leidnud, et nime Hella „laenas“ M. Bulgakov Brockhaus-Efroni *Entsüklopeedilisest sõnastikust* (Энциклопедический... 1890–1907),¹² kus peatükis „Nõidus“ mainitakse, et Lesbose saarel kutsuti selle nimega tütarlapsi, kellest olid pärast surma saanud vampiirid (Milne 1977: 50). Lisaks sellele võib Hella tegelaskuju puhul leida seoseid Goethe *Faustiga*, keskaegsete apokrüüfiliste legendide ning ka vene loitsude ja uskumustega, aga I. Belobrovtseva ja S. Kuljus rõhutavad, et kaugemale ulatuvaid Hella päritolu juuri tuleb siiski otsida juudi ning sumeri mütoloogiast (2004: 240). Näiteks Laura D. Weeks (1984: 238–

⁷ On teada, et romaani esimeses tõlkes 1968. aastal said paljud võõrapärased nimed eesti keelde tõlgitud, lähtudes vene keele traditsioonidest (selle kohta vt lähemalt Курп-Сазонов 2017: 230). Samuti on üldteada, et paljud (eelkõige saksa päritolu, aga mitte ainult) võõrnimed ja -sõnad, mis originaalis algavad *h*-tähega, kirjutakse vene keeles *g*-tähega, nt Hitler — *Гитлер*, Hamburg — *Гамбург*, hertz — *герц* jt. Kas võib olla, et nii eesti- kui ka ingliskeelses tõlkes (vt nt M. Glenny tõlge 1967) ilmus *Hella* just lähtudes sellest loogikast, et nendel juhtudel, kui vene keeles võõrapärase nimi algab *g*-tähega, on eesti ja inglise keeles selle vasteks *h*-täht? Kui võtta aluseks teooria, et M. Bulgakov, kes tundis hästi muistset Lähis-Ida, lähtus oma tegelasele nime panekul vormidest *Gallû* või *Galla*, siis peaks vampiiritar ka teistes keeltes kandma nime Gella. Näiteks saksakeelsest tõlgetes esineb nimekuju Gella (vt nt Bulgakov 1994).

⁸ Assürioloog Frans A. M. Wiggermann on õigesti märkinud, et Mesopotaamia pikk ajalugu on loonud üle kolme tuhande jumala ning oluliselt vähem koletisi, vaime, nõidu ja deemoneid (2011: 298).

⁹ Lamia oli vanakreeka mütoloogias jumal Poseidoni ning Libye tütar. Kui temast sai Zeusi armuke ja kui ta viimasele poja sünnitas, siis tappis Hera poisi. Leinast ja raevust muutis Lamia oma pea mao peaks ning hakkas kättemaksuks teiste emade lapsi tapma ja sööma ([http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Lamia_\(mythology\)](http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Lamia_(mythology))). Veidi teistsugune lugu Lamiast jutustatakse T. Allani teoses *Müütilised olendid* (2009: 78–79), kus Lamia on sureliku mehe tütar, kelle lapsed peale ühe tütre tappis jumalanna Hera ning kes leinast hullununa muutus koletiseks. Heebrea kultuuriruumis on Lamia tuntud kui Lilith (Hutter 1999: 521). Lamiaga sarnane oli Babüloonia lapsi krabav naisdeemon Lamaštu (vt Wiggermann 2011: 310, 316–319; Wiggermann 2000: 217–253).

¹⁰ Empusa — kuju muutev naisolend Vana-Kreeka mütoloogias, kelle eesmärgiks oli võrgutada ja ära süüa noori mehi (vt nt <http://www.theoi.com/Phasma/Empousai.html>).

¹¹ Mermolikadeks nimetati Vana-Kreekas deemoneid, kes söid väikseid lapsi (*Ibid.*).

¹² Vt http://www.rubricom.com/about_bie_1.asp.

239) väidab, et Hella on otsene viide Lähis-Ida Lilithi legendile. Lilith¹³ esineb juba muistses Sumeris, näiteks luguloos „Gilgameš ja huluppu puu“ või „Gilgameš, Enkidu ja allilm“. Esimeses on juttu sellest, et kunagi kasvas Mesopotaamias Eufraati jõe kaldal üks puu — *huluppu*-puu. Seda puud märkas sumeri armastusjumalanna Inanna (akadi Ištar), tõi selle Uruki linna ja hakkas seal seda kasvatama eesmärgiga valmistada hiljem puust endale troon. Puu kasvas suureks, kuid puu ladvas leidis endale varjupaiga kohutava Anzudi-linnu¹⁴ poeg, puu juurte all aga elas madu, kellele ei mõjunud manamised, ning puu keskel elas neitsi Lilith. Jumalanna Inanna muutus kurvaks ja kutsus appi oma venna Gilgameši.¹⁵ Gilgameš võttis kätte kirve ning raius puu maha, võitis Anzudi-linnu poja, mao ja kurja neitsi (Афанасьева 1979: 85–86). Ta andis puu üle Inannale, et õde tahuks sellest endale trooni, ise võttis endale vaid puu juured ja valmistas neist maagilised muusikainstrumendid — *pukku* ning *mikkû*, mille täpne otstarve on teadmata. Deemon Lilu ehk vaim, kellel on seos Lilithiga, esineb juba *Sumerite Kuningate Nimekirjas* (Espak 2009), mis oli koostatud umbkaudu 2000 eKr, kus ta esineb Gilgameši isana:

^dgilgameš₃ ab-ba-ni lil₂-la₂ — Gilgameš, kelle isa oli vaim.¹⁶

Akadikeelne Lilitu on üks deemonitest, kes kuulub naisvampiiride sukuubide klassi. Lilitut iseloomustatakse silmipimestava ilu ja erakordse verejanu poolest (Weeks 1984: 238–239). Kreekakeelne nimekuju on Gello või Gello (Γέλλω) — deemon, kes teeb kahju vastsündinutele ja nende emadele. Nimi Gello esineb kreeka tekstidest korduvalt. Näiteks mainib Gellot kreeka sofist Zenobius (*Zenobii Proverbia* 1839: 253). Tõenäoliselt

¹³ M. Hutter kirjutab, et sumerikeelne *lil* tähendab ‘tormituuli, tühjust’. Sumeri mütooloogias esinevad *lil*-deemonid, kes on seotud tormituultega ning nende akadikeelseteks vasteteks on *lilû*, *lilitu* ja (*w*)*ardat lili*. Hutter rõhutab nende deemonite seksuaalsust, need on enamasti naisolendid, kellel pole abikaasat ja kes otsivad ringi rännates mehi ning üritavad pääseda sisse akendest (vt Hella püüdu siseneda aknast, Bulgakov 2017: 185–186). Nad võrgutavad mehi, kuid ei suuda sünnitada lapsi. Selles osas on Lilith sarnane teise naisdeemoni Lamaštuga ja neid samastati sageli. Lilithi motiiv levis Mesopotaamiast Süüriasse ja sealt tõenäoliselt edasi läände (Hutter 1999: 520–521).

¹⁴ Anzud ehk Anzu — Sumeri-Babüloonia mütooloogias kujutatud negatiivne olend.

¹⁵ Gilgameš — legendaarne Uruki linnas valitsenud Sumeri kuningas, kellest sumerlased ja babüloonlased ning teised muistsed Lähis-Ida rahvad löid hiljem erinevaid legende. Tuntuim teos on akadikeelne *Gilgameši eepos* (Annus 2010; Sallaberger 2008).

¹⁶ Sumeri Kuningate Nimekiri, read 12–13. — ETCSL, transliteration: c. 2.1.1

pole see nimevorm algselt siiski pärit Vana-Kreekast, vaid on sinna jõudnud hoopis muistsest Mesopotaamiast, kus see nimi esineb sumeri keeles kui Galla (gal₅-la) ja akadi keeles kui Gallû, kes oli üks paljudest allilma (sumeri keeles 'kur') deemonitest ning kes A. Greeni ja J. Blacki sõnul „vastutasid õnnetute inimeste viimise eest allilma“ (2004: 85). Mesopotamia loitsudes mainitakse neid sageli kurjade haigusdeemonitena (Annus 2017: 191), nt nõidustekstide seeriates *Maqlû* ja *Needus, needus*. Alljärgnevalt toome paar näidet *Maqlû* seeriast A. Annuse tõlkes:

- (1) olgu ta kuri vaim või Gallû deemon (Annus 2017: 103, tahvel II, rida 53); (2) Kuri Gallû deemon, kelle te panite minust kinni haarama, see kuri Gallû deemon [haaraku kinni teist] (Annus 2017: 135, tahvel V, rida 63).

Nimetust *gallû* kasutati Mesopotaamias kurjade inimeste iseloomustamiseks (Wiggermann 2011: 309). *Gallû*-deemonid olid aga sedavõrd ohtlikud ja kurjad, et võisid isegi jumalatest jagu saada. Näiteks akadikeelses müüdis *Ištari laskumine manalasse* pidi jumalanna Ištar allilma sattudes (Ištar otsustas, et läheb külastab oma õde jumalanna Ereškigali, kes oli allilma üks valitsejaid) ära andma kõik oma riided ega saanud maa peale tagasi tulla enne, kui oli jätnud kellegi enda asemele allilma. Surnuteriigist polnud üldiselt võimalik üldse naasta.¹⁷ Isegi jumalad ei saanud surnuteriiki sattudes enam tagasi pöörduda. Tagasi pääsemiseks pidi Ištar andma *gallû*-deemonitele enda asemele oma mehe, jumal Tammuzi (sumeri Dumuzi).¹⁸ *Gallû*-deemonid võtsidki Ištari palvel Tammuzi kinni ja viisid ta allilma, kus Tammuzi on sunnitud veetma igal aastal kuus kuud. Sel ajal valitses maailmas talv ja kui ta kevadel taas maa peale pääses, algas uus looduse õitsemise aeg, mis kestis samuti pool aastat (Black; Green 2004: 85).

¹⁷ Sumeri-akadi allilma kohta vt rohkem (Sazonov 2012).

¹⁸ Vt „Ištari laskumine manalasse“ Amar Annuse tõlkes — *Muinasaja kirjanduse antoloogia* (Annus 2005: 169).

Kokkuvõte

Kokkuvõttes võib väita, et M. Bulgakov oli ise Lähis-Idast väga huvitatud ja kasutas selle motiive rohkesti ka oma romaanis. Artikkel on pühendatud M. Bulgakovi teoses esinevale vampiiritarile Hellale, kes on ühest küljest oma olemuselt sarnane erinevate Vana-Kreeka ja Vana-Lähis-Ida naisdeemonite Lilithi, Lamia ja Lamaštuga ning teisest küljest viitab tema nimi sumeri-akadi kultuuriruumile, kust on tuntud kurjad vaimud ja deemonid (sh naisolendid *galla/gallû*). Kuna III–I eelkristlikul aastatuhandel toimus Ida-Vahemere piirkonnas aktiivne ideede, müütide, kultuste jms levik ning segunemine, siis on tõenäoline, et ka Kreeka naisdeemon Gello on saanud oma nime ja alguse muistsest Mesopotaamiast. M. Bulgakov võis oma tegelase loomiseks ja nimetamiseks leida inspiratsiooni erinevatest Piiblit ning Lähis-Ida käsitlevatest entsüklopeediatest ja uurimustöödest. Viimaks, kui tunnistada Hella Lähis-Ida päritolu, siis tuleks kaaluda tema nimekuju säilitamist Gellana ka eesti, inglise jt keeltes.

Kirjandus

A l l e n, Tony 2009. *Müütilised olendid: Illustreeritud kogumik, mis tutvustab maailma kõige fantastilisemaid olendeid*. Tallinn: Varrak

A n n u s, Amar 2005. Ištari laskumine manalasse. — *Muinasaja kirjanduse antoloogia*. Koostanud Amar Annus. Tõlkinud Amar Annus, Michael Heltzer, Kalle Kasemaa, Uku Masing, Jaan Puhvel, Vladimir Sazonov, Sven-Erik Soosaar, Sergei Stadnikov ja Raul Veede. Tallinn: Varrak, 2005, lk 163–169

A n n u s, Amar 2010. *Gilgameši eepos*. Akadi keelest tõlkinud ja seletused kirjutanud Amar Annus. (*Bibliotheca Antiqua*.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

A n n u s, Amar 2017. *Muistse Mesopotaamia nõidustekstid*. Akadi keelest tõlkinud Amar Annus. (*Bibliotheca Antiqua*.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

А ф а н а с ь е в а, Вероника К. 1979. *Гильгамеш и Энкиду: Эпические образы в искусстве*. Москва: Издательство «Наука»

Б е л о б р о в ц е в а, Ирина, Светлана К у л ь ю с 2004. *Роман Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита»: Опыт комментария*. Tallinn: Tallinnski pedagogičeskij universitet

B l a c k, Jeremy, Anthony G r e e n 2004. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*. The British Museum Press

B o u c e, Mary 1979. *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. Routledge & Kegan Paul; London, Boston and Henley

B u l g a k o v, Mihhail 1968. *Meister ja Margarita*. Vene keelest tõlkinud Maiga Varik ja Jüri Ojamaa. Tallinn: Eesti Raamat

B u l g a k o v, Mihhail 2017. *Meister ja Margarita*. Vene keelest tõlkinud Maiga Varik ja Jüri Ojamaa. Tallinn: Varrak

B u l g a k o v, Mikhail 1967. *The Master and Margarita*. Trans. Michael Glenny. New York: Harper and Row

B u l g a k o w, Michail 1994. *Der Meister und Margarita*. Übersetz. Thomas Reschke. München: Luchterhand

Э н ц и к л о п е д и ч е с к и й = *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. — http://www.rubricon.com/about_bie_1.asp (06.12.2018)

E s p a k, Peeter 2009. Sumeri Kuningate Nimekirja dateerimisest. — *Usuteaduslik Ajakiri*, 59 (2), lk 53–63

E T C S L = Black J. A., Cunningham G., Ebeling J., Flückiger-Hawker E., Robson E., Taylor J., Zólyomi G. *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature* (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>) Oxford 1998–2006

H u t t e r, Manfred 1999. Abbadon. — *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Eds. Karel van der Toom, Bob Becking, Pieter W. van der Horst. Leiden–Boston–Köln: Brill, p. 1

H u t t e r, Manfred 1999. Lilith. — *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Eds. Karel van der Toom, Bob Becking, Pieter W. van der Horst, Leiden–Boston–Köln: Brill, pp. 520–521

J a n o w s k i, Bernd 1999. Azazel. — *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Eds. Karel van der Toom, Bob Becking, Pieter W. van der Horst, Leiden–Boston–Köln: Brill, pp. 128–131

J o h a n d i, Andreas 2016. Marduki ja Jahve soosik: Pärsia kuningas Kyros II ja tema taevased patroonid Vana-Testamendi tekstides ja Kyrose silindril. — *Usuteaduslik Ajakiri*, 2 (70), lk 3–25

К у п п - С а з о н о в, Сирье 2017. О двух переводах романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита»: вопрос цензуры. — *Стратегии перевода и государственный контроль / Translation Strategies and State Control*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, стр. 221–235

M i l n e, Leslie 1977. *The Master and Margarita: A Comedy of Victory*. (Birmingham Slavonic Monographs, 3.) Birmingham: Birmingham University

[http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Lamia_\(mythology\)](http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Lamia_(mythology)) — *New World Encyclopedia*. (06.12.2018)

П а в л о в с к и й, Александр И. 1988. Булгаков и Ахматова. — *Русская литература*. №4. стр. 3–16

R u b i o, Gonzalo 2001. Inanna and Dumuzi: A Sumerian love story. — *Journal of the American Oriental Society*. Vol. 121, No. 2 (Apr. – Jun.), pp. 268–274

S a l l a b e r g e r, Walter 2008. *Das Gilgamesh-Epos, Myhos, Werk und Tradition*. München: Verlag C. H. Beck

S a z o n o v, Vladimir 2012. Kirves Nergali jaoks. Tõlge sumeri keelest ja kommentaariid. — *Mäetagused*, 51, lk 101–112

S c h r a m m, Wolfgang 2001. *Bann, Bann! Eine sumerisch-akkadische Beschwörungsserie*. GAAL 2. Göttingen: Seminar für Keilschriftforschung

S o m m e r, Benjamin D. 2000. The Babylonian Akitu festival: Rectifying the king or renewing the cosmos? — *The Journal of the Ancient Near Eastern Society*. Vol. 27, pp. 81–95

S o m m e r f e l d, Walter 1982. *Der Aufstieg Marduks. Die Stellung Marduks in der babylonischen Religion des zweiten Jahrtausends v.Chr.* (Alter Orient und Altes Testament.) Neukirchen-Vluyn: Verlag Butzon & Bercker, Kevelaer / Neukirchener Verlag

S t a u s b e r g, Michael 2002, 2004. *Die Religion Zarathushtras: Geschichte – Gegenwart – Rituale*. Band 1–3, Stuttgart: Kohlhammer Verlag

<http://www.theoi.com/Phasma/Empousai.html> — *Theoi Greek mythology*. (06.12.2018)

Ш и л е й к о, Владимир К. 1919. Введение. — «Гильгамеш», вавилонский эпос. Перевод Н. С. Гумилёва. Петроград: Изд. Гржебина, стр. 9–17

Ш и л е й к о, Владимир К. 2007. *Ассиро-вавилонский эпос. Переводы с шумерского и аккадского языков В. К. Шилейко*. Издание подготовил В. В. Емельянов. (Серия «Литературные памятники».) СПб: «Наука»

W e e k s, Laura D. 1984. Hebrew antecedents in *The Master and Margarita: Woland and Company Revisited* — *Slavic Review*, vol. 43, Issue 2, pp. 224–241

W i g g e r m a n n, Frans A. M. 2011. The Mesopotamian pandemonium: A provisional census. — *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, Vol. 77, Issue 2, pp. 298–322

W i g g e r m a n n, Frans A. M. 2000. *Lamaštu, daughter of Anu. A profile*. — M. Stol (Hrsg.) *Birth in Babylonia and the Bible: Its Mediterranean Setting*. (*Cuneiform Monographs 14.*), Groningen: STYX, pp. 217–253

Z e n o b i i P r o v e r b i a 1839 — *Corpus Paroemiographorum Graecorum*. 1839. Tomus I. Ed. Ernst von Leutsch. Göttingen: Friedrich Wilhelm Schneidewin Vandenhoeck et Ruprecht